

II. ДОСЛІДЖЕННЯ ФОНДІВ

Г.П. Півторак

*доктор філологічних наук, професор
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України*

КИЄВОРУСЬКА ПИСЕМНІСТЬ XI–XIII СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Найважливішим джерелом вивчення мовної ситуації в Київській Русі та ранньої історії окремих східнослов'янських мов були і залишаються києворуські писемні пам'ятки. Дійшли вони до нас, на жаль, лише починаючи з другої половини XI ст. і розподіляються з географічного погляду дуже не рівномірно: їх зовсім немає з Рязанської, Ростово-Суздальської і Чернігівської земель, вони відсутні аж до XIII ст. з територій Волго-Окського межиріччя, Верхньої Наддніпрянщини, усього сучасного білоруського мовного ареалу, а з Києва і Київщини збереглися переважно їхні пізніші копії.

Значно більше писемних джерел маємо від наступного періоду – XVI–XVII ст. (особливо ділової писемності часів Великого князівства Литовського), кількість яких в Україні й Білорусі обчислюється кількома тисячами томів оригінальної й перекладної літератури різних жанрів. Усі ці джерела є надійною базою історичного мовознавства, основне завдання якого за більш, ніж столітній період його існування не змінилося: це – всебічне дослідження мови писемних пам'яток різних епох і на цій науковій основі відтворення історії мови свого чи інших народів як однієї з найважливіших ознак кожної нації. Проте досягнення східнослов'янського і особливо українського та білоруського історичного мовознавства далеко не співмірні з наявною надзвичайно багатого джерелознавчою базою. Ця скромність результатів пояснюється багатьма причинами, серед яких і суспільна байдужість до історичних досліджень за комуністичного режиму, коли офіційні ідеологи рекомендували вченим спрямовувати всі сили на побудову “світлого майбутнього” й не заохочували “порпання в історичному мотлоху”, і нестача у зв'язку з цим висококваліфікованих кадрів, котрі в деяких галузях науки про минуле майже зникли зовсім (наприклад, у палеографії), і недостатня розпрацьованість методів лінгвіс-

тичних досліджень писемних пам'яток на рівні сучасного світового наукового прогресу та ін.

У наш час, коли помітно зріс науковий і суспільний інтерес до історії, до витоків, часу виникнення та особливостей раннього розвитку кожної східнослов'янської мови, створилися сприятливі передумови і для відродження історичного мовознавства, але це має відбуватися на широкій науковій базі й на вищому науковому рівні.

Коштовність пам'яток киеворуської писемності XI–XIII ст. як джерела лінгвістичних досліджень значно знижується невідповідністю мови ранньої східнослов'янської писемності, представленій переважно конфесійними текстами старослов'янською мовою за руською редакцією (тобто церковнослов'янською мовою), тогочасному народному мовленню. У цих пам'ятках, як відзначав Л.А. Булаховський, “традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжно-церковне коло понять та способів висловлювання думки – все це великою мірою закриває від нас живу народну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню лише більш-менш випадково”¹. Основна причина такого становища полягала в основоположних настановах давньоруських книжників, які вважали, що живе народне мовлення не слід відбивати у священній церковній мові, котра виконувала в той час функції книжкової мови. Перед живомовними рисами було поставлено міцний бар'єр. Через це місцеві діалектизми вкрадалися до церковнослов'янських текстів непомітно і, як правило, всупереч бажанню писарів².

Не набагато більше свідчень про особливості народнорозмовної мови в різних регіонах Київської Русі містять і пам'ятки киеворуської світської писемності: як відомо, руська писемно-літературна мова київської епохи формувалася на основі не територіальних діалектів, а розмовного мовлення вищих прошарків міського населення, яке відрізнялося від діалектів більшим ступенем єдності внаслідок впливу Києва, широких політичних і торговельних зв'язків між містами тощо³. Крім того, і над світською писемністю помітно тяжіли усталені форми письма і традиційна орфографія, консервативність якої, як правило, недооцінюється. Навіть новгородські берестяні грамоти, написані простими людьми з приводу поточних життєвих проблем, створювалися з урахуванням певних норм графіки й орфографії, через що вони не відбивають безпосередньо живої мови їхніх авторів⁴. Таким чином, хоч деякі діалектні фонетичні, граматичні і лексичні риси, що згодом стали характерними особливостями української, російської та білоруської мов, фіксуються у киеворуських пам'ятках уже з XI–XII ст.⁵, самі ці

пам'ятки не дають ні чіткого уявлення про народне мовлення різних давньоруських регіонів, ні відомостей про місце, час і послідовність виникнення в ньому діалектних явищ на різних мовних рівнях. Уже цей факт не дає можливості адекватно відтворити діалектну диференціацію східнослов'янської етномовної території в епоху Київської Русі лише на основі свідчень пам'яток киеворуської писемності, у зв'язку з чим виникає настійна необхідність зіставляти ці свідчення (насамперед, описки й орфографічні варіанти) з відповідними діалектними (лінгвогеографічними) даними.

Справа ускладнюється ще й тим, що ранні киеворуські пам'ятки X і першої половини XI ст. до нас не дійшли, хоч вони напевне були, а ті, що збереглися, починаючи з другої половини XI ст., відбивають той етап, коли в східнослов'янських діалектах уже давно могли існувати мовні особливості, що нині є диференційними ознаками окремих східнослов'янських мов. Тому наявність навіть незначної кількості таких локальних рис у найдавнішій східнослов'янській писемності, якщо вони трапляються в пам'ятках тільки певного регіону, а потім усе частіше повторюються в пізніших рукописах з цієї самої території, у більшості випадків слід сприймати не як випадкові помилки, а як відбиття відповідних діалектних явищ. Цілком ясно, що фіксація певних діалектних рис у відзначених пам'ятках може свідчити лише про те, що в середині XI ст. та чи та діалектна риса вже існувала, а її формування за елементарною логікою треба відносити до давнішого періоду: по-перше, немає жодних підстав припускати, що нові діалектні риси не були зафіксовані в давніших пам'ятках, які не збереглися; по-друге, традиційна киеворуська (як і церковнослов'янська) орфографія свідомо уникала будь-яких простомовних написань (отже, відсутність певної діалектної риси в пам'ятках ще не означає, що її не було в тогочасному усному мовленні) і, по-третє, поки народнорозмовна риса, виникнувши в діалектному середовищі, ставала настільки звичною для освіченого міського писаря, що мимовільно потрапляла до книг, минало багато часу. Таким чином, якщо стародавні писарі, всупереч традиції, припускались помилок, відбиваючи нові мовні риси, то це означає, що на той час (а не з того часу!) така вимова не тільки стала характерною для носіїв відповідних народних говірок, але й міцно прижилася, усталилася у мовленні грамотної частини населення міст і монастирів⁶.

У практиці досліджень киеворуської писемності й досі переважає традиційна і суперечлива звичка: з одного боку, для встановлення хронологізації виникнення різноманітних діалектних рис у східно-

слов'янських говорах єдиним доказом вважається час їх фіксації в киеворуських пам'ятках, а, з другого боку, не згасає тенденція не довіряти свідченням ранніх писемних пам'яток і висувати припущення, що ті чи інші діалектні риси, засвідчені в тій чи тій пам'ятці, очевидно, не відбивають місцевих мовних особливостей, а є випадковими описками або ж тлумачаться іншими причинами, наприклад, впливом староболгарських оригіналів і, таким чином, до східнослов'янської історичної діалектології ніякого відношення нібито не мають.

Твердження про неправомірність використання свідчень староболгарської писемності для реконструкції ранньої історії східнослов'янських діалектів у принципі логічні, але не переконливі. Ще Л.А. Булаховський, відзначаючи спільність деяких рис української мови (як і інших східнослов'янських) з південнослов'янськими мовами, вважав, що це свідчить "про дуже давні мовні зв'язки тих племен, з яких утворилися східнослов'янські, з тими, які пізніше стали південнослов'янськими, в час ще до того, як східнослов'янська група набула своїх окремих рис"⁷. У зв'язку з цим слід звернути увагу насамперед на той загальновідомий факт, що такі діалектні риси, як, наприклад, злиття голосних *ы, і* в один звук *и*, ствердіння шиплячих та ін., зафіксовані в староболгарських оригіналах з різною послідовністю, не є штучними написаннями, а відбивають відповідне діалектне явище⁸, оскільки староболгарська писемна мова, її різні правописні школи базувалися на певних групах народних говорів. Староболгарські ж говори (переважно східні), як і деякі інші південнослов'янські діалекти, як відомо, були генетично пов'язані зі східнослов'янськими і значною мірою – із західнослов'янськими говорами. Численні східнослов'янсько-південнослов'янські ізоглоси та ізолекси часто з чіткою проекцією їх на конкретні регіони (українсько-сербські, українсько-болгарські, білорусько-болгарські, полісько-болгарські, полісько-сербські, полісько-македонські і т.д., і т.п.), кількість яких завдяки зусиллям дослідників неухильно зростає, не можуть бути достовірно витлумачені міжслов'янською інтерференцією або прямими запозиченнями. Їх вірогідніше пояснювати генетичними причинами, зокрема, тим, що ще до масової міграції слов'ян на Балкани (тобто в умовах сусідства різних слов'янських племен у межах їхньої спільної прабатьківщини) у східнослов'янському регіоні вже існували значні діалектні відмінності і виникали нові мовні особливості, відбувалися певні діалектні процеси чи, принаймні, зароджувалися їхні тенденції або намічалися певні імпульси, які пізніше розвивалися, реалізовувалися і завершувалися паралельно у східно- і південнослов'янських

діалектах або частіше з деяким хронологічним випередженням в останніх. Коли ж разом із книгами південнослов'янського походження у східнослов'янське мовне середовище проникали й південнослов'янські (переважно староболгарські) діалектні риси, вони іноді збігалися з мовними тенденціями, що розвивалися у східнослов'янських говорах, через що досить прихильно сприймалися місцевими писарями, які в основному поблажливо ставилися до староболгарських мовних особливостей, переносючи якусь їх частину до своїх книг. Характерно, що досить багато мовних рис, спільних для південно- і східнослов'янських мов, із часом усе частіше проникають і в оригінальні киеворуські писемні твори різних жанрів. Таким чином, південнослов'янські пам'ятки, значно давніші від уцілілих східнослов'янських, на нашу думку, можуть пролити певне світло й на хронологізацію та первісну локалізацію виникнення деяких мовних тенденцій і процесів у колись спільному для обох слов'янських груп етномовному ареалі.

Констатуючи спорадичне і стихійне проникнення східнослов'янських рис у киеворуську писемність, дослідники досі не дають відповіді на питання про те, з якого часу і якими дозами відбувалося це проникнення. Під таким кутом зору киеворуські пам'ятки ще ніхто не вивчав. Більшість дослідників різних поколінь, починаючи від О.І. Соболевського та О.О. Шахматова, переважно лише вказували на наявність тих чи інших діалектних фонетичних рис у киеворуській писемності. Оскільки про це йшлося, як правило, у виданих університетських курсах лекцій, у навчальних посібниках для студентів або в академічних граматиках, тобто у виданнях із наперед встановленим і досить обмеженим обсягом, у них наводилося лише по декілька прикладів діалектних рис з вузького кола пам'яток, і мимоволі створювалося враження, що таких прикладів мало і відбивають вони швидше випадкові описки, аніж живомовні особливості.

При фронтальному обстеженні навіть найвідоміших і найпопулярніших киеворуських пам'яток (Остромирового Євангелія, Ізборників 1073 і 1076 рр., новгородських Міней XI ст., Архангельського Євангелія 1092 р., Туровського Євангелія XI ст., Галицького Євангелія 1144 р., учительного Євангелія Костянтина Болгарського XII ст. та багатьох інших) виявляється, що вже в найдавніших східнослов'янських писемних джерелах, тобто з другої половини XI ст., зафіксовано десятки й сотні прикладів, що відбивають відомі діалектні риси, процеси і явища – такі, як акання, новгородські цокання і чокання, ствердіння шиплячих, *p* і *ц*, а в пам'ятках із території сучасної

України – перехід вибухового *g* у фарингальний *h*, злиття голосних *y*, *i* в *и*, зближення ненаголошених *e* – *и*, перехід *ѣ* в *i*, *e* та ін., що є характерними особливостями сучасної української мови. Але з якого часу ці риси з окремих, хоч і частих описок переростають у мовну систему? Як визначити мову пам'ятки, в якій у різних комбінаціях виступають східнослов'янські та церковнослов'янські мовні риси й особливості?

Відповісти на ці й подібні питання чітко й однозначно, як правило, поки що не вдається, особливо коли в мові пам'яток поєднуються елементи різних стилів, різних мовних типів і навіть різних мов. У таких випадках ми нині, як і в минулому столітті, аналізуємо пам'ятки шляхом візуальних спостережень, і стосовно співвідношення в них церковнослов'янських, киеворуських книжних та народнорозмовних елементів використовуємо ті ж самі визначення, якими користувалися дослідники і в минулому столітті: *багато – мало, більше – менше, переважно, частково, зрідка, інколи, іноді, більшість, переважна більшість, у більшості випадків, поодинокі випадки, окремі приклади* і т.п. Звичайно, без цього також не обійтися (ми навіть з такою методикою досліджень зробили далеко не все, що на цей час можна було зробити). Але йти з нею у ХХІ ст., і тільки з нею, – це все одно, що приїхати на космодром возом, запряженим волами.

Нині проблема полягає в тому, щоб у наш комп'ютерий вік світові досягнення науки і техніки поставити на службу не тільки сучасного мовознавства (що до речі, вже успішно здійснюється), але й мовознавства історичного. Я переконаний у тому, що істотні якісні зрушення у вивченні історії східнослов'янських мов настануть лише тоді, коли писемні пам'ятки буде “читати” комп'ютер за спеціально створеними програмами. Зрозуміло, що це – справа досить далекого майбутнього, але свідомо перекладати її на плечі прийдешніх поколінь навряд чи доцільно. Хоч твердження про те, що в цьому напрямку ніде нічого не робиться, було б, мабуть, несправедливим, проте істотних результатів, які б мали значний науковий резонанс, на жаль, поки що немає. Прискорити їх появу можна було б через співробітництво академічних і вузівських учених та міжнародну наукову кооперацію із залученням висококваліфікованих програмістів і координацією зусиль щодо створення відповідних комп'ютерних програм.

Оновлені фактичні дані з історичної фонетики, граматики та лексикології як української, так і інших слов'янських мов, одержані за новими методиками досліджень, стануть також надійною базою для створення нових підручників та навчальних посібників для середніх

шкіл і вузів. Підвищення наукового рівня викладання курсів з історичного мовознавства, без сумніву, сприятиме зростанню освіченості не тільки філологів, але й усього суспільства в цілому. Тоді в суспільній свідомості стануть переважати наукові підходи й до історії свого народу та його мови і значно зруйнується база як для нігілізму й комплексу меншовартості, так і міфотворчості й нічим не обґрунтованих фантазій, що нині поширюються через численні посібники, газетно-журнальні видання, засоби масової інформації і дискредитують сучасну україністику перед усім цивілізованим світом.

¹ Булаховський Л.А. Питання походження української мови // Вибрані пр. : В 5 т. – К., 1977. – Т. 2: Українська мова. – С. 50.

² Ягич И.В. Отчет о присуждении Ломоносовской премии за 1883 год с приложением // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. Акад. наук. – 1884. – Т. 33, № 2. – С. 89.

³ Савченко А.Н. История народно-разговорного языка диалектного типа в ее отношении к истории литературного языка в его письменной и устной формах // Общие проблемы диалектологии и истории языка. – М., 1969. – С. 6–9.

⁴ Жуковская Л.П. Новгородские берестяные грамоты. – М., 1959. – С. 16, 86.

⁵ Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – С. 50–87.

⁶ Пор.: Хабургаев Г.А. “Изоглоссная стратиграфия” – основа локализации и хронологизации языковых изменений // Лингвогеография, диалектология и история языка. – Кишинев, 1973. – С. 194; Хабургаев Г.А. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – М., 1979. – С. 57.

⁷ Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – С. 131.

⁸ Про значну роль східних слов'ян у болгарському етногенезі див.: Державин Н.С. История Болгарии : В 3 т. – М. ; Л., 1945. – Т. 1. – С. 229; Третьяков П.Н. Восточнославянские черты в быту населения Придунайской Болгарии // Сов. этнография. – 1948. – № 2. – С. 174–176; Рыбаков Б.А. К вопросу об образовании древнерусской народности // Тез. докл. и выступлений сотрудников Ин-та истории материальной культуры АН СССР, подгот. к совещ. по методологии этногенет. исслед. – М., 1951. – С. 21; Прилипко Я.П. Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян (на матеріалі одягу). – К., 1964. – С. 129–130, та ін.